

М. В. Левківський,
доктор педагогічних наук, професор
(Житомирський педуніверситет);

О. В. Вознюк,
вчитель
(ЗОШ № 3, м. Житомир);

Т. В. Недашківська,
вчитель
(ЗОШ № 3, м. Житомир)

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

У статті пропонується гіпотеза про поліфункціональний елемент, що “генерує” стан цілісності, де знімаються епистемологічні протиріччя між процесами соціальної адаптації та індивідуалізації, а також ставиться завдання вивчення стану цілісності з позиції концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини, у контексті котрої закладаються основи соціальної відповідальності.

Ні у кого не викликає сумніву відома філософська істина: людина – це сукупність суспільних відносин. Існування як людини, так і суспільства в цілому залежить, головним чином, від ступеню їх інтеграції, що виявляється у процесі узгодження культурно-історичної, соціально-економічної, ціннісно-світоглядної тенденцій їх розвитку.

Ступінь інтеграції людини і суспільства визначається, головним чином, рівнем соціальної відповідальності людини як особистості, котра постає як сукупність суспільних відносин. Відповідальність при цьому, за М. В. Левківським, може розумітися як здатність особистості дотримуватися у своїй життєдіяльності загальноприйнятих суспільних норм поведінки [1].

В науці існує відома сентенція, що немає нічого кращого, ніж хороша теорія, яка дозволяє не тільки зрозуміти ті чи інші явища, але й передбачити їх теоретичні метаморфози. Треба відмітити, що у сьогоденні немає цілком задовільної теорії розвитку такого аспекту людської особистості, як соціальна відповідальність, що постає “як моральна риса людини, як мета виховання і якість, яка концентрує в собі усвідомлений особистістю обов'язок” [2 : 87]. Річ у тім, що сам розвиток соціальної відповідальності як особистісного та суспільного феномену виявляється парадоксальним.

Парадоксальність розвитку відповідальності виявляється в одному з її первинних джерел – у первинному досвіді, що пов'язаний з періодом раннього дитинства, коли має місце формування основних психічних функцій та елементарних форм суспільної поведінки, які укорінюються на рівні психологічних установок, що виявляються в тих чи інших стійких поведінкових паттернах. При цьому з самого раннього дитинства поведінка дитини регулюється чинниками зовнішнього контролю, а сама дитина живе та діє у просторі “принципу реальності” (Ж. Піаже). Однак, згодом поведінка дитини починає поступово регулюватися чинниками внутрішнього самоконтролю, при якому індивід набуває відносної автономності.

Тут важливо знати те, що відповідальність щільно пов'язана з самоконтролем, і якщо людина бере відповідальність за життєві події на себе, то це є показником інтернального (внутрішнього) локусу контролю (І. Роттер). Якщо ж людина приписує відповідальність за життєві події зовнішнім подіям, то це свідчить про те, що їй властивий екстернальний (зовнішній) локус контролю. Дослідження виявили, що відповідальність людини пов'язана головним чином з інтернальним чи змішаним (інтернально-екстернальним) локусом контролю, в той час коли суто екстернальний локус контролю не виявився таким, що корелює з відповідальною поведінкою [3]. Отже, відповідальність людини впливає з її здатності регулювати свою поведінку, виходячи з внутрішнього локусу контролю. Зрозуміло, що внутрішній та зовнішній локуси контролю співвідносяться з такими аспектами психічних функцій людини, як інтра- та екстравертованість.

Процес формування відповідальності, яка реалізується головним чином у сфері внутрішнього локусу контролю, є парадоксальним тому, що перехід від зовнішнього до внутрішнього регулювання поведінки дитини виявляється незрозумілим, тобто незрозумілим є те, яким чином зовнішня детермінація людської поведінки формує внутрішню і поступово починає змінюватися нею; яким чином дитина, що спочатку повністю залежна від зовнішнього оточення свого існування (принцип соціальної адаптації), кристалізує механізм внутрішньої детермінації, що міститься у сфері людського “Я” (принцип індивідуалізації, чи потреби стати особистістю (А. В. Петровський), котре за своїм визначенням є дещо автономним, самоідентичним і тотожним тільки самому собі.

Парадокс виникнення певної психологічної якості, у нашому разі виникнення відповідальності і внутрішнього локусу контролю (як і людського “Я”), знаходить своє відображення у парадоксі розвитку (чи виникнення), суть якого в тому, що нове одночасно виникає зі старого і не з нього, оскільки нове (принцип внутрішньої детермінації, внутрішній локус контролю, людське “Я”) виникає зі старого (принцип зовнішньої детермінації, зовнішній локус контролю, “не-Я”), то це нове вже виявляється таким, що міститься у старому у

деякому прихованому, віртуальному, потенційно-можливому вигляді і не є новим в повному розумінні цього слова. Якщо ж нове виникає не зі старого, тоді не зрозуміло, звідси воно взагалі береться [4 : 22–23].

Зрозуміло, що принципи внутрішнього та зовнішнього контролю знаходять свою основу у діалектичному чиннику цілісності (який вивчається новітніми науковими напрямками: тоталлогією – наукою про цілісності, та синергетикою – наукою про принципи саморуху і самоорганізації матеріальних форм), який уможлиблює чинним чином інтегрує протилежні принципи і спрямовує процеси як індивідуального, так і соціального розвитку [4]. Тобто, внутрішня самодетермінація поведінки тут парадоксальним чином впливає не з зовнішньої детермінації (подібно до того, як наслідок впливає з причини, згідно з класичним лінійним детермінізмом), а з фактору цілісності як принципу цілісного детермінізму [5].

Для того, щоб побудувати теорію формування принципу соціальної відповідальності, яка базується на гіпотезі про цілісність як чинник саморуху та розвитку людини, слід, на нашу думку, використати концепцію функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини [6], які трансформують інформацію несхожим чином та роблять різний внесок у когнітивну діяльність людини.

Відомо, що учні, які віддають перевагу лівопівкульовим формам психічної діяльності, краще працюють з абстрактно-фактологічним матеріалом в індивідуальному режимі. Учні, що віддають перевагу правопівкульовим формам психічної активності і життєдіяльності, полюбують спільні форми роботи, які потребують співробітництва, емоційне співпереживання, досягнення сумісних цілей [7]. Цікаво відмітити й те, що ліва півкуля здійснює вольове зусилля [8 : 78-80] і виявляє прагнення до маніпуляторно-вольової діяльності, в той час, коли права півкуля активна у стані творчості та вирішенні проблем.

В цілому можна сказати, що півкулі (функціональна асиметрія яких так чи інакше пов'язана з асиметрією простору та часу [9]) можна розглядати як психофізіологічний фокус людського організму, оскільки з їх функціями так чи інакше пов'язані такі сторони людської істоти, як механізми цілепокладання та пошуку (вибору) способів досягнення цілей, енергетична та інформаційна регуляція поведінки [10], фази сну, емпатія і рефлексія, екстраверсія і інтроверсія (властивості, що співвідносяться зі статевим диморфізмом), повільні та швидкі потенціали мозку, свідомість та безсвідомість, довільна і мимовільна сфери психічної діяльності, перша та друга сигнальні системи, сила та слабкість нервових процесів, їх лабільність та інертність, збудження та гальмування, “Я” та “не-Я”, ерготропні та трофотропні функції організму, симпатична та парасимпатична ланки вегетативної нервової системи та ін. [11 : 44–138].

Слід сказати, що в цілому правопівкульова стратегія сприйняття, мислення та опанування світом є інстинктивно-інтуїтивним, емоційно-образним, конкретно-експресивним, цілісно-синкретичним світорозумінням, що формує багатозначно-метафоричний, лінгвістичний та мотиваційно-смісловий контексти відображення дійсності, “пробуджуючи” до життя такі форми суспільної свідомості, як мистецтво та релігія [12]. Лівопівкульова стратегія, навпаки, є особистісно-вольовим, абстрактно-логічним, понятійно-концептуальним, дискретно-множинним світосприйняттям, яке сприяє формуванню однозначного лінгвістичного та мотиваційно-сміслового контексту відображення оточуючого світу та “пробуджує” до життя науку і філософію.

В онтогенезі людини та у процесі розвитку культури в цілому простежується закономірність – еволюція мови йде від знаку природного до знаку штучного, від синкретизму – до аналітизму, а від них – до нового рівня мовної комунікації, яка потребує використання нелінійних форм писемності та мислення. У стані функціональної активності правої півкулі, яка притаманна релігійно-міфологічному світосприйняттю [12], людина емпатично сполучається зі своїм оточенням, що сприймається цілісно, багатозначно, метафорично; тут виявляється релігійний феномен довіри, здатності відображати світ некритично, виходячи зі свого досвіду. Створюються підстави для прояву емпіричного мислення. У стані функціональної активності лівої півкулі дійсність віддзеркалюється дискретно-множинним, аналітико-однозначним чином, а людина постає як відносно ізольована від зовнішнього світу, ситуативно-рольова особа, котра усвідомлює довільність, відносність, ілюзорність, “театральність” всього, що відбувається. Тут постають питання про свободу та волю, яка актуалізується у ситуації вибору саме за умов дискретно-множинної ліво-півкульової реальності, котра створює передумови для поширення теоретичного мислення, для розвитку аналітико-скептичної рефлексії.

Треба відмітити, що в онто- та філогенезі живої істоти спостерігається поступове зростання півкульової асиметрії, найбільше вираження якої досягається у зрілому віці. Потім, у процесі старіння організму, півкульова асиметрія поступово нівелюється. Виявляється стан функціонального синтезу півкуль, коли стара людина, збагачена життєвим досвідом, по суті перетворюється на дитину з її пластичною психікою, безпосередністю сприймання світу. Подібна схема спостерігається в більш конкретному контексті. На нейрофізіологічному рівні реалізується механізм “замикання”. Динаміка процесів “замикання” тимчасового зв'язку йде від асиметрії до симетрії та знову до асиметрії активності півкуль [13].

Важливо зауважити й те, що права півкуля, як вважають деякі дослідники, активна у стані гіпнотичного трансу, тобто права півкуля виявляється сугестогенною [6]

Можна припустити, що правопівкульові форми психічної діяльності актуальні у процесі соціальної адаптації (сугесії), де реалізується принцип зовнішнього локусу контролю, зовнішньої детермінації, коли наріжне значення мають процеси емпатії, імітації, наслідування, яке бере участь у формуванні особистості дитини.

На відміну від правопівкульових форм психічної діяльності, в полі яких людська істота не диференціює “Я” і “не-Я”, зовнішнє та внутрішнє, що має місце на початковому етапі онто- та філогенезу (коли актуальним виявляється процес соціальної адаптації як інтеграції у соціальну структуру реальності, який реалізується на основі принципу зовнішнього локусу контролю, зовнішньої детермінації), лівопівкульові форми психічної діяльності пов'язані з формуванням “Я” людини як принципу внутрішнього локусу контролю та внутрішньої детермінації (що дає можливість діяти відносно незалежним від зовнішнього середовища чином та проявляти *принцип відповідальності*). При цьому перехід від право- до лівопівкульової форми психічної діяльності виявляється теоретично неможливим через наявність парадоксу розвитку. Слід припустити, що лівопівкульова форма психічної активності не є результатом розвитку правопівкульової форми, а впливає з чинника цілісності, тобто зі стану функціональної синхронізації, узгодженості півкуль. Тобто, *даний чинник цілісності є постійно присутнім у віртуально-латентному вигляді у суспільному та людському організмі та спрямовує їх розвиток*. Це твердження виражає гіпотезу про те, що в психофізіологічному полі функціональної синхронізації півкуль (яка, як свідчать енцефалографічні дослідження, має місце у медитативному стані [6]) виявляється єдність і взаємний перехід процесів індивідуалізації і соціальної адаптації, внутрішнього та зовнішнього локусів контролю. А саме це поле формує у людини деякий *поліфункціональний елемент*, що забезпечує “синтез інформації” (А. М. Іваницький), “генерує” стан цілісності і не має субстратного втілення. Діяльність цього гіпотетичного елементу виявляється у контексті таких гіпотетичних понять природознавства, як “біологічне поле” А. Г. Гурвіча, “формуєча причинність” Р. Шелдрейка, “слабкі екологічні зв'язки” В. П. Казначєєва, “ноосфера” В. І. Вернадського та ін. [6 : 83–89]. У плані психології даний елемент співвідноситься з такими не маючими задоволеного теоретичного обґрунтування психічними станами людини, як “антиципація”, “передперцепція”, “випереджаюче відображення” та ін.

Таким чином, якщо фактор цілісності має парадоксальний зміст (через те, що в його рамках інтегруються, взаємоузгоджуються та взаємотрансформуються полярні риси та аспекти людського організму), то процес формування здатності до соціальної відповідальності як цілісності (як одної з “генералізуючих якостей людини”, як результат “інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишнього світу, емоційного ставлення до обов'язку” [2 : 87]) також має бути парадоксальним.

Загалом можна стверджувати, що людина набуває різноманітного досвіду життя через два канали – емоційно-чуттєвий (некритично-емпатичний, ірраціональний, правопівкульовий) та логіко-операційний (критично-вольовий, раціональний, лівопівкульовий). Зрозуміло, що півкульовий синтез, що генерує стан цілісності, передбачає повне розкриття ресурсів “правого”, творчого аспекту психіки (суть творчості полягає у вмінні мислити цілісно, багатозначно, з'єднуючи факти та реалії, що відносяться до різних і навіть полярних онтологічних та гносеологічних сфер реальності), коли необхідно не поспішати замінити активність правої півкулі лівою. А. В. Запорожець пише, що розум людини, у котрої в дитячі роки не сформувався належним чином непосредне сприйняття оточуючого світу та наочно-образне мислення, може одержати згодом односторонній розвиток, набути надмірно абстрагованого від конкретної дійсності характеру [14]. Більше того, як вважає Е. Берн, саме у дитинстві кристалізується повний “сценарій” майбутнього життя людини [15: 192–206], а трансперсональна психологія доводить, що пренатальне та постнатальне існування дитини формує модель майбутнього життя. Формування майбутнього сценарію життя у дитини пояснюється тим, що в цей час у неї спостерігається активність переважно правопівкульового аспекту психіки, а саме права півкуля активна у стані гіпнотичного трансу. Потрібно сказати, що явище імпрітінгу (швидкого, одноразового запам'ятовування), як процес формування міцних слідів пам'яті, має місце саме в контексті афективної ситуації, коли активна права, “емоційна” півкуля. Тут ми спостерігаємо своєрідне кодування майбутньої поведінки людини через призму наочності та образності, що знаходить своє найбільш послідовне відображення у казково-метафоричному (правопівкульовому) способі осягнення та освоєння буття. Це кодування пояснюється також і концепцією особистісної міфології, яка свідчить про несвідомість як базу для формування особистісної міфології (уявлення особистості про світ та своє місце в ньому) – “моделювання системи кодування та організації сприймання, відчуттів, думок та вчинків” (Ю. Д. Гундєртаїло).

Чуттєво-сугестивний (правопівкульовий) досвід, якого людина набуває у дитинстві, і який вона сприймає принципово некритично, в подальшому житті може трансформуватися у сферу критичного лівопівкульового каналу (внутрішнього локусу контролю, принципу соціальної відповідальності) разом з розвитком лівопівкульового світосприйняття, де будь-яка позитивна установка, що сформувалася у дитинстві, *перетворюється на негативну* (це пояснюється тим, що ліва півкуля, на відміну від правої, сприймає світ принципово критично-вольовим чином, тобто будь-який раціонально-логічний аналіз потребує використання рефлексії, контрастного мислення). Тому, як пише Е. Берн, коли дитині постійно навіюють щось, коли їй говорять, наприклад, “не роби цього”, вона врешті-решт буде намагатися зробити саме це [15 : 192–206]. Таким чином, негатив-

вні (заборонні) психологічні установки, що вироблені у дитинстві, мають тенденцію трансформуватися в дорослої людини на свою протилежність. Отже, будь-яка психологічна установка, вироблена у дитинстві, у дорослої людини прагне бути перетвореною на антиустановку разом з розвитком лівопівкульового мислення. При цьому процес перетворення дитячих установок на антиустановки прямо залежить від міри функціональної "диспропорції" півкуль мозку, що обумовлює протиріччя між свідомим та безсвідомим (тобто ліво- та правопівкульовим аспектами психіки). Тому мета освіти полягає у сполученні свідомості та безсвідомості, у створенні цілісних, "парадоксальних" установок, що здатні інтегрувати психологічні позитивні та негативні установки (а також позитивні та негативні схильності людини, взаємодія між якими може вважатися "джерелом продуктивного розвитку особистості" (Е. Фромм), перетворити їх на дещо цілісне, в межах чого позитивні та негативні моменти існування людини сприймаються як рівноцінні елементи досвіду, що дозволяє інтегрувати їх у цілісно-гармонійну особистість, де виявляється така соціальна відповідальність, котра не протирічить глибинній природі людині, яка виявляється на рівні "правопівкульової психіки".

Отже, є підстави вважати, що соціальна відповідальність реалізується на основі внутрішнього локусу контролю, що співвідноситься з особистісно-егоцентричним, свідомим лівопівкульовим початком людини, в психофізіологічній площині котрого вона усвідомлює себе, а тому і відповідальність тут виявляється як результат самоусвідомлення. Лівопівкульовий принцип соціальної відповідальності протирічить підсвідомому, правопівкульовому принципу формування психологічних установок, які у сфері "лівопівкульової психіки" мають тенденцію перетворюватися на "антиустановки" у тій мірі, в якій спостерігається функціональна "диспропорція" півкуль, в якій свідомість протирічить підсвідомості. Якщо метою виховання та освіти є формування гармонійної особистості, що виявляє синтез свідомості та підсвідомості (згідно з концепцією *"взаємopotенціючого синергізму свідомості та безсвідомості"* [16]), право- та лівопівкульового типів відображення та освоєння дійсності [6] на основі розвитку поліфункціонального елементу, генеруючого стан цілісності (який має ту ж саму психофізіологічну природу, як і функціональна система П. К. Анохіна), то сформувати її можна через розвиток парадоксальних (цілісних) психологічних установок та парадоксального світогляду як головних когнітивно-психологічних та ціннісно-етичних показників стану цілісності.

1. Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці в школярів. – К.: Педагогічна думка, 1997. – 216 с.
2. Тернопільська В. Питання відповідальності старшокласників // *Духовність Українства*. – Житомир, Редакційно-видавничий відділ ЖДПУ, 1999. – С. 86–89.
3. Савчин М. В. Соціально-психологічні основи відповідальної поведінки особистості: Автореф. дис. ... докт. психол. наук / Київськ. держ. ун-т. – К., 1997. – 39 с.
4. Югай Г. А. Философские проблемы теоретической биологии. – М.: Мысль, 1976. – 247 с.
5. Кизима В.В. Тоталлогические иллюзии // *Totallogy*. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 1996. – с. 20-105
6. Вознюк О. В., Тичина О. Р. Людина, що навчається: головні аспекти нової парадигми освіти. – Житомир: Волинь, 1998. – 229 с.
7. Williams L. Teaching for the two-sided brain. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1983.
8. Немчин Е. А. Состояния нервно-психического напряжения. – Л.: Изд. ЛГУ, 1983. – 167 с.
9. Доброхотова Т. А., Брагина Н. Н. Асимметрия мозга и асимметрия сознания // *Вопросы философии*. – 1993. – № 4. – С. 129–134.
10. Ананьев Б. Г. Билатеральное регулирование как механизм поведения // *Вопросы психологии*. – 1963. – № 5. – С. 84–96.
11. Голубева Е. А. Индивидуальные особенности памяти человека. – М.: Педагогика, 1980. – 151 с.
12. Пучинская Л. М. Демоны правого полушария // *Человек*. – 1996. – № 1. – С. 30–38.
13. Кураев Г. А. Межполушарная асимметрия нейрональной активности мозга кошки // *Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий*. – Л.: Наука, 1985. – С. 75-87.
14. Запорожец А. В. Значение ранних периодов детства для формирования детской личности // *Принцип развития в психологии*. – М.: Наука, 1978. – С. 254–256
15. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – М.: Изд. ЦОЦ, 1996. – 397 с.
16. Поклитар Е. А., Штеренгерц А. Е. Сенсуализм Коменского в контексте современного учения о взаимopotенцирующем синергизме сознания и бессознательного // *Коменський і педагогічна сучасність: Тези міжнародної наукової конференції / ОДУ*. – Одеса, 1992. – С. 184–186.

Матеріал надійшов до редакції 7.06.2000 р.

Левковский М. В., Вознюк А. В., Недашковская Т. В. Социальная ответственность личности.

В статье выдвигается гипотеза о полифункциональном элементе, “генерирующем” состояние целостности, в котором снимаются эпистемологические противоречия между процессами социальной адаптации и индивидуализации, а также ставится задача изучения состояния целостности с позиции концепции функциональной асимметрии полушарий головного мозга человека, в контексте которой закладываются основы теории социальной ответственности.

Levkivsky M. V., Voznyuk O. V., Nedashkivska T. V. The social responsibility of personality.

The authors put forward the hypothesis about polifunctional element that “generates” the state of wholeness, where the cognitive contradictions between the processes of socialisation and individualisation are solved. The task is set to study this state of wholeness from the point of view of the concept of hemispheric asymmetry of human brain, in the context of which the foundation of the theory of social responsibility is laid..